

France Žagar

UDK 808.63-56-73:028.02

Pedagoška fakulteta v Ljubljani

Branje kot skladenjski problem

Vsak bralec se bolj ali manj zaveda, da je branje zapleten psihološki proces in da so rezultati branja kaj različne vrednosti. Keith Rayner in Alexander Pollatsek ponazarjata branje z modelom iz treh enot:

1. začetni dekodirni (razvezovalni) proces z vzporednim fovealnim in parafovealnim zaznavanjem, tj. zaznavanjem črk in besed, na katere so oči uprte, in pridobivanje informacij od tega, kar je desno od uprtosti (fiksacije);
2. dolgotrajni spomin z osebnim slovarjem, predstavo o prebranem delu besedila in poznavanjem realnega sveta;
3. delujoči ali kratkotrajni spomin z razčlenjevalcem sestave besedila, obdelovalcem tematike in notranjim govorom.

Zaznavanjem besedila sproža procese v delujočem in dolgotrajnem spominu, procesi v dolgotrajnem in delujočem spominu pa v nasprotni smeri delujejo na zaznavanje, tj. očne uprtosti in preskoke na desno (fr. saccades 'potegljaji') ali vzvratne gibe na levo (regresije).

V slovenskih razlagah branja imamo dovolj nadrobno predstavljeno zaznavno sestavino branja, medtem ko so sestavine delujočega in dolgotrajnega spomina podane bolj v grobih obrisih. V pedagoški literaturi je poudarjena prednost tihega branja pred glasnim oziroma hitrega pred počasnim. Proces razvezovanja besedila in njegovega shranjevanja v spominu je precej nerazčlenjen. Napredek v teoriji branja pa ne bo odvisen samo od atraktivnih konceptov branja, ampak tudi od tega, kako temeljito bodo razčlenjene in raziskane njegove posamezne sestavine. V pričujočem članku bomo vzeli v pretres samo en proces v delujočem ali kratkotrajnem spominu: kako med branjem stavke oziroma povedi razčlenjujemo in strnjujemo (sintetiziramo) v večje besedilne enote oziroma v besedilo.

V človekovi pameti je velikanska količina informacij; v določenem trenutku lahko človek prikliče v zavest samo del tega. Kadar kdo hoče komu kaj sporočiti, zameji določeno temo in o njej nekaj pove. Sporočanje torej poteka kot povezovanje teme z novimi informacijami. Poglejmo to na preprostem primeru:

Piki je medved.

*Piki ne stanuje v gozdu, ne v živalskem vrtu, ne v cirkusu,
ne v trgovini.*

Piki stanuje v bloku, v četrtem nadstropju, na polici za igrače.

(K. Kovič)

Takega nenehnega ponavljanja (anaforičnosti), kot je v tem primeru, je pri sporočanju razmeroma malo. Eno glavnih načel človeškega sporočanja je načelo gospodarnosti: nagnjenje, da s čim manj izrazi povemo čim več. Stavke ali povedi največkrat povezujemo samo s pomočjo ujemanja v spolu in številu. Na primer:

*Konj čaka otroke vse dopoldne,
dokler so (otroci) v šoli.
Potem pribeži jo
in vsi (otroci) lahko posedejo na njegov (konjev) hrbet.*

(E. Peroci)

Iz slovničnih sredstev (morfemov) spoznamo, katere stare in nove informacije v besedilu so v medsebojni zvezi. V našem primeru morfem za 3. os. mn. kaže, da se nove informacije nanašajo na otroke.

Glavno sredstvo gospodarnosti pri sporočanju je pozaimljanje (pronominalizacija), tj. nadomeščanje besed ali besednih zvez z zaimenskimi besedami. Oglejmo si to na primeru:

*Branko se je ponosno vozil na raku Dolgokraku.
Nad njim (Brankom) je po zraku letela vila z Darko.
ki (Darka) je kakor vila brnela s perutnicami.
Za njimi (Brankom, vilo, Darko) je bredel Brkonja Čeljustnik.
Na glavi in ramah so mu (B. Čeljustniku) sedeli škratje.*

(B. Magajna)

Če je razdalja med zaimenskim naslednikom (postcedentom) in samostalniškim, pridevniškim ali prislovnim prednikom (antecedentom) majhna, kot je v našem primeru, ni težav pri pomnjenju in razumevanju. Motnje pa nastopijo, če je razdalja med prednikom in naslednikom velika, npr.:

*Od vasi do vasi je potoval glas: "Brkonja Čeljustnik je ugrabil najlepšo deklico v deželi." Od vasi do vasi se je širil jok. In tako je tiste dni jokala vsa dežela.
(Dve strani vmesnega besedila.)
Dneve in dneve je Branko premišljeval, kako in na kak način bi jo (najlepšo deklico v deželi) rešil.*

(B. Magajna)

Tu je naslednik več kot dve strani oddaljen od prednika. V takem primeru se lahko kaj hitro zgodi, da se bralec izgubi in ne ve več, o čem bere.

Pri distančnem navezovanju je pogostejše kot zaimek uporabljena ponovitev prednika ali kak sopomenski izraz:

*Imeli smo lisjaka,
živel je priklenjen samo par dni.
V bližini njegove (lisjakove) kletke je ležal velik prazen sod.
Nekega jutra sem prišel pogledat,
žival (lisjak) je visela na svoji verigi preko soda,
mrtva in trda.*

(I. Cankar)

Razumljivo je, da je navedba sopomenskega izraza v vlogi naslednika bolj prefinjeno jezikovno sredstvo kot samo ponovitev prednika. V danem primeru gre za navezavo podpomenke in nadpomenke (*lisjak*—*žival*), tako istovetnost obeh besed ni težko ugotovljiva. V nekaterih primerih pa je uporabljena tako umetelna sopomenka oziroma parafraza, da je istovetnost prednika in naslednika zamegljena, npr.:

Ob vročih poletnih dneh, ko Močilnik usahne, ko je temno Retovje skoraj prazno in ko mila zelena Ljubija sanja svoje tihe sanje pod vrbbami, upade Ljubljaničica za cel seženj in ošabna Vrhničanka je samo še potok.

(I. Cankar)

Ali sta Ljubljana in Vrhnica dve reki ali ena? Po navadnih izkušnjah bi človek menil, da dve rečni imeni kažeta na dve reki. Toda na podlagi zunajjezikovnih okoliščin, tj. poznanja razmer na Vrhniki, vemo, da je pisatelj kot velik občudovalec rojstnega kraja dal reki kar dve imeni: Vrhnica, ker izvira na Vrhniki, in navadno ime Ljubljana, ker teče skozi Ljubljano.

V zvezi z razvezovanjem zgradbe besedila je treba opozoriti še na dve jezikovni sredstvi: na elipso (izpuščanje delov besedila) in paralelizem (ponavljanje delov besedila). Primerjajmo elipso in paralelizem:

1. *Izpit* trajajo različno dolgo;
 najkrajši [izpit] [traja] le nekaj minut,
 najdaljši [izpit] pa se lahko vleče nekaj ur. (V. Pečjak)
2. *Žvečiti nisem mogel in sem jokal;*
 izpod solz sem videl prostrano izbo,
 videl sem mater in očeta, brate in sestre,
 videl sem okna, neznansko široka,
 in daleč za okni, onkraj ceste, milo vabeče mesarjeve klade. (I. Cankar)

Pri elipsi so nekatere besede v ponavljanju stavčni zgradbi izpuščene; pri paralelizmu pa je ponovljena stavčna zgradba dopolnjena z novimi prvinami. Pri elipsi se mora bralec potruditi, da v mislih doda manjkajoče dele besedila. Pri paralelizmu pa stopa v ospredje ritmičnost, tako da je nevarno, da se v bralčevi zavesti zabriše pomenska stran besedila. Zato je tudi pri dojemanju paralelizma potrebna precejšnja pazljivost.

Nenehno ponavljanje in povzemanje znanega ter dodajanje novega se ne kaže samo iz celotnega besedila, ampak pogosto tudi v sestavi enostavnih ali večstavčnih povedi. Te so velikokrat zgrajene tako, da je najprej dano (tema, izhodišče), nato pa sledi nova informacija (rema, jedro). To jezikovno značilnost imenujemo členitev po aktualnosti (češ. aktuální členění vypovědi) ali funkcionalna stavčna perspektiva (angl. functional sentence perspective). (Slovenščina je kot pregibnostni jezik zelo gibčna, zato lahko pogosto prihaja do prestopanja reme v položaj teme in do gibljivega razvrščanja besed v stavkih.)

Preprost primer členitve po aktualnosti je v temle besedilnem odlomku.

Na koncu vasi je stala velika, nizka hiša z napisom Pekarna Mišmaš.

Pod hišo je tekel živahen potok,

ob potoku je stal mlin,

ki (mlin) je mlel moko za pekarno.

(S. Makarovič)

Nekoliko bolj zapleten primer:

Fantek je imel knjigo, v kateri so stanovali

11/ rumena muca, 12/ črn pes, 13/ pisana račka, 14/ zelena žaba,

15/ bel konj in srebrna riba.

11/ Muca se je igrala z miško,

12/ pes je čuval domačijo,

13/ pisana račka ni mogla plavati, ker v knjigi ni bilo vode,

14/ zelena žaba je regljala in je nihče ni mogel več poslušati,

15/ beli konj in srebrna riba pa sta bila tako lepa,

da sta se eden bolj kot drugi od lepote lesketala.

(E. Peroci)

Podobno vlogo kot postavljanje reme (jedra) na konce stavka oziroma povedi ima lahko tudi stavčni poudarek (češ. důraz). Primerjajmo remo in poudarek v naslednjih odgovorih na vprašanja:

Kdo je imel knjigo z živalmi?

1. *Knjigo z živalmi je imel fantek.*
2. *FANTEK je imel knjigo z živalmi.*

Kaj je imel fantek?

1. *Fantek je imel knjigo z živalmi.*
2. *KNJIGO Z ŽIVALMI je imel fantek.*

Odgovora na prvih mestih imata, kot je navadno, novo informacijo na koncu. V odgovorih na drugih mestih pa je nova informacija na začetku, vendar če je začetek v takem primeru prebran izraziteje, tj. s poudarkom, je tudi tak odgovor slovnično sprejemljiv.

Tipično sredstvo za zaznavanje razmerij med ubesedenimi dogodki in stanji so vezniške besede (konektorji, junktivi):

Minka je kar poskočila od veselja. Pravzaprav bi Gregorja najraje poljubila na čelo. Toda že naslednji hip se je seveda spomnila, da je pravzaprav to nadvse smešno. Kajti v cirkus je vendar prišla z namenom, da bi mu pošteno prekrizala račune.

(F. Lainšček)

Kot vidimo, vezniške besede opozarjajo na nasprotja, vzročno-posledična in druga razmerja med stavki oziroma povedmi. V vsakdanjih sporočilih je vezniških besed razmeroma malo. Če pa je sporočilo bolj premišljeno, podano ne samo ustno, ampak tudi pisno, je v njem vezniških besed precej več. Podrobnejše razpravljanje o vlogi vezniških besed v besedilu bi vzelo v našem sestavku veliko prostora. Lahko pa ga opustimo, saj se o tem dobijo v vsaki slovnici izčrpne razlage.

Doslej smo pretresali predvsem to, kar je v besedilu izraženo. Sodobni psihologi branja ali teoretiki besediloslovja pa v svoji strokovni literaturi uporabljajo tudi izraz inferenca (angl. infer 'sklepanje'), tj. bralčevo dopolnjevanje besedila z informacijami, ki niso izrecno podane, ampak si jih bralec lahko pridobi s povezovanjem informacij. Oglejmo si to na primeru:

*Doma smo imeli mlado psico,
nežno gosposko živalco s tankimi nogami in belim smrčkom.
Naše dvorišče je bilo romarski kraj za vasovalce daleč naokoli.
Na pomlad je porodila: četvero mladičev in eno psičko.*

(I. Cankar)

Iz sobesedila lahko bralec zanesljivo sklepa, da besedna zveza *romarski kraj za vasovalce* pomeni 'številne obiske okoliških pasjih samcev pri mladih psici'. Posebno sporočilo, da je psička spomladi povrgla pet mladičev, zagotavlja, da je ta razlaga obravnavane besedne zveze pravilna. Če bi bila tretja poved drugačna, npr. *V hiši je stanovalo troje deklet, godnih za možitev*, bi bralec seveda dobil predstavo vasovalcev drugačne vrste.

Prav tako kot inferenca je v psihologiji branja in besediloslovju zelo uporaben pojem tudi shema, scenarij, načrt; podoben temu je literarnoteoretični termin *fabula*. To je okvirni vzorec časovno ali vzročno si sledečih dogodkov ali stanj. V Cankarjevi zgodbi, iz katere je vzet odlomek, je podana usoda štirih pasjih mladičev in petega, ki mu je uspelo pobegniti pred človeškim nasiljem. V Magajnovi zgodbi o velikanu Brkonji Čeljustniku gre za popisovanje številnih ovir, ki jih premaguje Branko, ko rešuje ugrabljeno Darko. V *Pekarni Mišmaš* Svetlane Makarovič gre za zaplet, ko se med ljudmi razve, da vaškemu peku pripravljajo testo za peko miši.

Take sheme pomagajo tako sestavljati kot tudi brati in spominsko shranjevati besedilo. Dojemajo in uporabljajo jih že majhni otroci. Z razčlenjevanjem otroških obnov priljubljenih zgodb bi lahko učinke teh shem proučevali tudi nadrobneje.

Iz vsega obravnavanega se vidi, da se v zelo kratkih besedah ali delih besed (v zaimkih, vezniških besedah, prislovih, členkih, morfemih) skriva zelo veliko pomembnih skladenjskih informacij. To je po eni strani gospodarno; po drugi pa nevarno, da se lahko mimogrede izgubi jasnost sporočila. Branje pri nas večinoma poteka od leve proti desni, vendar je treba po spominu ali z vzratnimi očesnimi gibi dostikrat tudi v smeri od desne proti levi iskati navezave med nasledniki (postcedenti) in njihovimi predniki (antecedenti). O marsičem je treba sklepati na podlagi razmerij med sopomenskimi izrazi, razumevanja vezniških besed ali logike.

Posamezne načine strnjevanja stavkov oziroma povedi v besedilo smo proučevali na razmeroma idealnih besedilnih odlomkih iz otroške in mladinske književnosti. V vsakdanjih besedilih je zadeva lahko neprimerno bolj zapletena: hkrati nastopa po več načinov ujemanja in navezovanja; temeljno zgradbo besedila zatemnjujejo zastranitve, pristavki, vrivki, nejasna razmerja med sopomenkami, paralelizmi, elipse; besedilo dostikrat ni tako dodelano, kot naj bi bilo. Tako se lahko kaj hitro zgodi, da beremo, ne da bi razumeli, kaj beremo. Poleg doslej uveljavljenih vaj za večanje hitrosti zaznavanja pri branju bi bilo mogoče izdelati tudi vaje za poglobljanje razumevanja prebranega. Take vaje so že ugotavljanje ujemanja med osebki in povedki ali navezovanja med predniki (antecedenti) in nasledniki (postcedenti); mogoče pa bi bilo zasnovati še veliko drugačnih vaj. Branje pogosto štejem za preprosto, celo sproščujočo dejavnost; kot lahko spoznamo iz doslej povedanega, pa je branje z razumevanjem in pomnjenjem prebranega zapleteno delo, pri katerem je treba veliko vaje in truda.

Literatura

- R. A. de Beaugrande, W. U. Dressler: *Uvod v besediloslovje*. Ljubljana: Park, 1992. 202 str.
D. J. Leu, Ch. K. Kinzer: *Effective reading instruction in elementary grades*. Columbus: Merrill Publishing Company, 1987. 592 str.
V. Pečjak: *Hitro in uspešno branje*. Ljubljana: samozaložba, 1991. 143 str.
K. Rayner, A. Pollatsek: *The psychology of reading*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall International, 1989. 529 str.
F. Žagar: *Hitro branje. Jezik in slovstvo XVIII/1-2 (1972/73)*, str. 31-35.

France Žagar

UDK 808.63-56-73:028.02

SUMMARY

READING AS A SYNTACTICAL PROBLEM

The study of reading as a syntactical problem reveals the fact that in Slovene there is a frequent **Thema-Rhema changing**, that the division according to actuality is extremely important in Slovene and that in understanding a text there is an interference, i. e. a reader's complementation of the text with the

information he himself has acquired. In renewing the text and the formation of schemes, which help us with the recollection summary of the text, we discover that with very short words (pronouns, conjunctives, articles, morphemes, etc) very many important syntactic pieces of information can be found.